सकलं गात्रं यस्य सः, दर्वीद्वियं = दर्व्यां द्विवारं परिवेष्य, सर्पिर्मात्रां = अल्पशः आज्यं, त्रिजातकावचूर्णितेन = शुष्ठीमरिचपिप्पलीचूर्णेन, कालशेयकाञ्जिकाभ्यां = तक्रेण आम्लीकृतान्ननीरेण च, अन्धस्य = अन्नस्य, सशेषः एव, नवः भृङ्गारः घटविशेषः तस्मिन्, संभृतं, घूपितं = वासितं, अभिनवैः पाटलीकुसुमैः वासितं = सुगन्धितं, उत्फुल्लैः = विकचैः उत्पलैः कुवलयसुमैः ग्रथितं सौरभं यस्य तत्, वारि = जलं, नालीधारात्मना = नालीधारारूपेण, मुखे = वदने, उपहितः = स्थापितः शरावः तेन साधनेन हिमवत् शिशिराः कणाः = जलकणाः तैः करालितानि = अरुणाय मानानि अक्षि पक्ष्माणि यस्य यः धारारावेण - जलधाराध्वनिना, अभिनन्दितौ = सन्तोषितौ श्रवणौ यस्य सः, स्पर्शसुखेन उद्भिन्नः जातः रोमांचः = रोमहर्षः तेन कर्कशौ कपोलौ यस्य सः, परिमलप्रवाहस्य उत्पीडेन - वेगेन फुल्ले = विस्तृते घ्राणरन्ध्रे यस्य सः ; अच्छं = निर्मलं, आकण्ठं = आतृप्ति, शिरः कम्पसंज्ञया वारिताः, अपरकरकेण = अन्यकुम्भेन, उपोह्य = उपनीय, एतदनपेक्षः = एतस्यां प्रेमरहितः, गणिकां = वेश्यां, तामपि = वेश्यामपि, असौ = एषा, मुक्तालस्या. अहीनम् = पूर्णतया, त्रिवर्गं = धर्म कामार्थान्, निर्विवेश - अन्वभवत्।

७. कुमारशिक्षणम्

रचयिता - श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयः

४४. तं राजकुमारं चित्रभानुं कदाजिद्रहसि सविनयमासीनं सप्रणयबहुमानं महामन्त्री बुद्धिनिधिरवोचत् – ‘‘कुमार ! निष्णात एवासि नीतिशास्त्रेषु, परिचितान्येव धर्मशास्त्र मर्माणि, आश्रित एव प्रश्रयः, आहित एवोत्साहः, तथापि स्नेहो वा राजादेशो वा स्वामिभक्तिर्वा स्वाधिकारो वाऽत्रापराध्यति, अतो न मामनभिधेयाभिधायितया ग्रहीतुमर्हसि। श्रूयतां महीभुजां वृत्तम्।

४५. ते हि मृणालमृदुहृदया अपि भंगुरान्गुणान्नाङ्गीकुर्वन्ति, महापुरुषा अपि नोदारतां त्यजन्ति, विग्रहप्रीतयोऽपि यशस्येवानुरज्यन्ते, चन्द्रवत्कलानिधयोऽपि न कलङ्कसङ्करतां लभन्ते, सरोवत् गभीरा अपि न पङ्ककलुषाशया भवन्ति, कर्णवद् धृतराष्ट्रोदयानुकूलवृत्तयोऽपि विजयं न विरुन्धन्ति। अपि च तेषां समविषमावगाहिनी बुद्धिरेव जयं जनयति, सर्वदा सर्वदिग्व्यापी गुणगण एव जनान् वशयति शास्त्राण्येव विग्रहं विभूषयन्ति, बाहुरेव दानजलं विसृजति, माधुर्यमेव पटे प्रतिष्ठापयति, सच्चरित्रमेवोच्चशिरस्कतां सम्पादयति, अविच्छिन्नज्वलनः प्रताप एव प्रकाशमापादयति, यशोराशिरेव धावल्यं विभावयति। असन्तस्तु भीमस्वभावा अपि न धर्मोदयमपेक्षन्ते, पदवन्तोऽपि न गतिं लभन्ते

Scanned by CamScanner

गुरुत्वहीना अपि पार्थिवा इत्युच्यन्ते, जलवन्नीचवृत्तयोऽपि न शीततां वहन्ति, इक्षुवद्ग्रन्थिला अपि न माधुर्यमुद्वमन्ति, चित्रवच्चारुचक्षुषोपि न किञ्चिद् विवेचयन्ति।

४६. अपि निभालनीयो वैभवस्य स्वभावः येन ज्ञानवतोऽपि द्वेषोऽधर्मो महामानत्वत्येति त्रयमुद्भवति। विभावनीयश्च यौवनस्य रूपम्। तत्र हि गुरूपदेशास्तृणवद्बहिरेव परिप्लवन्ते. शास्त्रचित्रं नावकाशं लभते। यौवनोदयो हि अशोकतरोरिव मलिनानि फलानि प्रसूते, महामातङ्ग इव मन्दतां धत्ते, निदाघदिवस इव तृष्णां जनयति, घन इव चपलोल्लासमुज्जीवयति, एकेन्दुरिवान्तर्मालिन्यश्च समुल्लासयति। अवधार्यताश्च लक्ष्मीः - इयं हि जडेष्वेव पदं निदधाति, लज्जमानेव दूरात्परिहरति विद्वांसं, न पुरुषाणां गुणदोषान् गणयति, आतपत्रच्छायावलम्बिनी अपरिचितातपेव तेजस्विना न संयुज्यते, स्थिरप्रकृतिषु लवमपि नावतिष्ठते। किञ्चेयं तुषारवृष्टिर्वृद्धिकमलिनीनां भुजङ्गी परुषव्यवहारहालाहलानां कुलविद्या कौटिल्यस्य, वसन्तवेला कामस्य, सौभाग्यसिद्धि र्लोभस्य, करकुम्भस्थली मदाविर्भावस्य, विभावरी विवेकविवस्वतः, अमावास्या विनयसुधाकरस्य।

४७. राज्यश्च महाकूपारसमानमालक्षीयतां - तत्र केचिच्चैतन्यहीनाः प्रकृष्टप्रकाशा अपि मणय सव प्रणयं नावगणयन्ति, केचित् भंगुरास्तरङ्गा इव भवन्ति।

४८. तदेवंविधे परस्परनैरपेक्ष्येणापि अनर्थहेतूनां वयोविभवविद्यादीनां समवाये यथा मदिरा इव वामलोचना नोन्मादयन्ति, मृगयासङ्गा न हृदयमङ्गारयन्ति, दम्भवृत्तयो न विप्रलम्भं सम्भावयन्ति, वस्तुस्वरूपतिरोधायकोऽन्धकार इव विवेको नान्धयति, न लोभः परिहास्यतां नयति, मत्सरो न कुत्सयति, कृपणभावो न स्पृशति, नाहङ्कारः कलङ्कयति, विद्या न नर्तयति, प्रमादो नावसादयति, पिशाचीवाऽलसता नाभिक्रामति, वृथाचेष्टा न कदर्थयति, पैशुन्यं न प्रसरति, द्रोहो न मोहयति, वाक्पारुष्यं न पुष्यति; यथा च प्रजा न क्षीयन्ते, मित्राणि न शुष्यन्ति, दुर्जजना न वर्धन्ते, अर्थिनो न कदर्थ्यन्ते, दुवृत्ता न विलसन्ति, महासाहसिका न प्रसरन्ति, तस्करा न प्रतपन्ति - तथा यतेथाः। अपि च भुवनव्यापिभिः स्वकीर्तिराजहंसैः समुन्मूलय विद्विषां चामरमृणालजालकं, निर्वापय परेषां प्रतापतनूनपातं, स्तम्भय वैरिणामाज्ञावचनानि, क्षपय विपक्षक्षमाभृतां पक्षान्, सम्मार्जय तेषां महान्तमहङ्कारहालाहलं, दुरवगाहतमेषु अष्टादशस्वेव द्वीपेष्विव तीर्थेषु विजयस्तम्भानिव यूपान् समारोपयाचलानिव चारानिति समभिधाय व्यरमत्। (मन्दारमञ्जर्याः)

Scanned by CamScanner

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

४४. निष्णातः = निपुणः, प्रश्रयः = विनयः, अत्र = त्वदुपदेशविषये, अपराध्यति = दोषभाग् भवति, अनभिधेयाभिधायितया = अनुचितवादितया।

४५. भंगुरान् = नश्वरान्, गुणान् = लोभादीन्, सूत्राणि च, विग्रहप्रीतयः = विरोधरसिकाः, कलानिधयः = विद्यावन्तः कान्तिसहिताः च, पङ्ककलुषाशयाः = पापमनस्काः कर्दमसंकीर्णाः धृतं यद्राष्ट्रं तस्य उदये अभिवृद्धौ अनुकूलवृत्तयः = अनुगुणयत्नवन्तः, धृतराष्ट्रस्य उदयः अभिवृद्धिः अथवा धृतराष्ट्रात् उदयः यस्य सः दुर्योधनः, तस्य अनुकूला वृत्तिः येषां ते, विजयं = युद्धजयं अर्जुनं च, न विरुन्धन्ति = न प्रतिघटन्ते, समविषमावगाहिनी = मित्रशत्रुविवेकवती, विग्रहम् = युद्धं देहम्, पदे = पदव्यां, असन्तः = दुष्टाः, भीमस्वभावाः, = भयंकरवृत्तयः भीमसदृशाः, धर्मोदयम् = धर्मरक्षणं युधिष्ठिरश्रेयः, पदवन्तः = राज्यपदे वर्तमानाः, पादवन्तः, गतिं = सद्गतिं गमनम्, गुरुत्वहीनाः = भारहीनाः आचार्यत्वरहिताः, पार्थिवाः = पृथिवीविकाराः पृथिवीपतयः, नीचवृत्तयः = दुष्टवृत्तयः निम्नगाः ग्रन्थिलाः = जटिलाः पर्वसहिताः, चारुणी = चक्षुषी येषां ते, न विवेचयन्ति = न जानन्ति।

४६. विभालनीयः = ज्ञेयः, परिप्लवते = विगलति, महामातङ्गः = महागजः, तृष्णां = आशां पिपासां च, चपलोल्लासं = चांचल्यातिशयं विद्युत्प्रकाशं च, तेजस्विना = प्रतापवता, लवं अपि = क्षणमपि, बुद्ध्य एव कमलिन्यः तासां, तुषारवृष्टिः = हिमवर्षः (नाशिका), परुषव्यवहाराः = क्रूरव्यापाराः त एव हालाहलानि विषाणि तेषां, भुजङ्गी = सर्पिणी, कौटिल्यस्य = कपटस्य, कुलविद्या = गृहविद्या, विवेकविवस्वतः = ज्ञानरूपस्य सूर्यस्य, विभावरी = रात्रिः, विनयसुधाकरस्य = विनयस्वरूपस्य चन्द्रस्य।

४७. महाकूपारसमानं = महासमुद्रसदृशं, चैतन्यहीनाः = ज्ञानहीनाः, भंगुराः = भङ्गसहिताः।

४८. नैरपेक्ष्येण = निरपेक्षतया, समवाये = समूहे, न अङ्गारन्ति = न मलिनयन्ति, विप्रलम्भम् = वंचनाम्, कृपणभावः = लोभः, न अवसादयति = न नाशयति, कदर्थयति = दूषयति, प्रतपन्ति = बाधन्ते, कीर्तिराजहंसैः = यशोरूपैः हंसैः, विद्विषां = शत्रूणां, चामराण्येव मृणालानि कमलनालानि तेषां जालकं = समूहम्, तनूनपातं = अग्निं, निर्वापय = प्रशमय, क्षपय = नाशय, तीर्थेषु = पुण्यस्थलेषु, यूपान् = यागस्तम्भान्।

Scanned by CamScanner